

Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt / volume: 4 • sayı/issue: 2 •(Aralık/December 2021): 298-311

Hanefî Mezhebinde Nikâh-ı Tenezzühî ve Osmanlı Uygulaması

al-Nikâh al-Tanazzuhî in the Hanafi Sect and Ottoman Practice

Mustafa ATEŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslâm Hukuku
Anabilim Dalı
Asst. Prof., University of Kütahya Dumlupınar Faculty of Islamic Sciences Department of
Islamic Law
Kütahya, Turkey

 mustafa.ates@dpu.edu.tr orcid.org/0000-0001-7449-5454

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 09.08.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 24.11.2021

Yayın Tarihi / Published: 30.12.2021

Atıf/Cite as: Ateş, Mustafa. "Hanefî Mezhebinde Nikâh-ı Tenezzühî ve Osmanlı Uygulaması".
Kocatepe İslami İlimler Dergisi 4/2 (Aralık 2021): 298-311.
<https://doi.org/10.52637/kiid.980449>

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License / Bu makale Creative Commons Alıntı-GayriTicari 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslar arası Lisansı altında lisanslanmıştır.

Hanefî Mezhebinde Nikâh-ı Tenezzühî ve Osmanlı Uygulaması

Öz

Ganimet mallarının şer'î usule uygun bir şekilde paylaşılmaması, köle tüccarları tarafından satılan cariyelerin elde edilmiş biçimlerinin şer'iate uygunluğu gibi tartışmalar, özellikle 15. yüzyıldan itibaren cariyelerle cinsel ilişkinin cevâzının sorgulanmasına sebep olmuştur. Normal şartlarda istifrâş edilmesi bakımından efendisine helal olan cariyenin hür olma ihtimali söz konusu olduğunda, bu şüphenin varlığı sebebiyle cariyeye nikâh kısılanması ihtiyaten gerekli görülmüştür. Milkin sahih olmama ihtimalinin kuvvetli olması durumunda ihtiyat gerekçe gösterilerek zina endişesinden kurtulmak amacıyla kişinin kendi cariyesine kıymış olduğu nikâha, nikâh-ı tenezzühî adı verilmiştir. Klasik anlamda kölelik-cariyelik müessesesi ortadan kalktığı için nikâh-ı tenezzühînin günümüzde herhangi bir ehemmiyeti bulunmamaktadır. Bununla birlikte özellikle Osmanlı döneminde uygulamaya konu olması ve tarihî bazı bilgilerin hukukî açıdan değerlendirilmesi bakımından nikâh-ı tenezzühî uygulaması kanaatimizce üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu bağlamda öncelikle konunun genel çerçevesi içerisinde cariyeye ve nikâh meselesi ele alınacaktır. Akabinde nikâh-ı tenezzühî uygulamasının teorik arka planı, sebepleri ve ortaya çıkışı araştırılacak, normal nikâhtan farkları ile hukukî sonuçları irdelenecek ve Osmanlı uygulamasında nikâh-ı tenezzühî örnekleri incelenecektir. Bu çalışmayla ayrıca Hanefî mezhebi içerisinde nikâh-ı tenezzühîye benzer hüküm ve fetvâların varlığı ile aralarındaki ilişkinin incelenmesi hedeflenmektedir. Bu çerçevede yapılan araştırmada, Hanefî kaynaklarda ilk olarak 8/14. asırdan itibaren nikâh-ı tenezzühînin yer aldığı görülmüştür. Normal şartlarda efendinin cariyesine nikâh kıyması mümkün değildir. Çünkü efendisinin mülkiyeti altında olması cihetiyle cariyenin memlûk olması, onun nikâh cihetinden mâlik olmasına engel teşkil eder. Diğer taraftan efendi, cariyesini başka biriyle evlendirmedeği sürece onunla istifrâş hakkına sahiptir. Ancak yukarıda da değinildiği üzere köle olarak satılmasına rağmen aslen hür olduğuna dair şüphe bulunan cariyeler de mevcuttur. Özellikle Osmanlı dönemi kadı sicilleri incelendiğinde bu durumun mahkemeye konu olacak kadar yaygınlık kazandığı görülmektedir. Elbette aslen hür olduğu ispat edilen cariyeye mahkeme yoluyla hürriyetine kavuşabilmektedir. Bu sebeple cariyeye statüsünde bulunup da aslen hür olanlar için nikâh-ı tenezzühî uygulanamaz. Diğer taraftan cariyeye olduğu kesin olarak bilinenler de nikâh-ı tenezzühînin kapsamına dâhil olmazlar. Dolayısıyla nikâh-ı tenezzühî, sadece aslen hür olup olmadığı konusunda şüphe bulunan cariyeler için uygulanmaktadır. Cariyelerle istifrâşın caiz olup olmadığı hususunda gündeme gelen tartışmalardan biri de yukarıda değinildiği üzere ganimet mallarının usulüne uygun bir şekilde paylaşılmaması meselesidir. Ganimetten elde edilen cariyeler hakkındaki bu tartışma ise her ne kadar istifrâşla ilgili olsa da nikâh-ı tenezzühînin kapsamına girmemektedir. Çünkü ganimetten elde edilen cariyelerin köle statüsünde olduğu konusunda herhangi bir şüphe söz konusu değildir. Ganimet malı olan cariyenin istifrâşının caiz olmaması, ganimetten pay sahibi olan diğer kimselerin bu cariyeler üzerindeki mülkiyet hakkı şüphesinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı kadı sicilleri ve dönemin fetvâ kitapları incelendiğinde nikâh-ı tenezzühînin yapılaş şekli bakımından normal nikâh akdinden bir farkı olmadığı anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle nikâh-ı tenezzühî, normal nikâh akdinde olduğu gibi şahitler huzurunda, mehir tesmiyesiyle ve tarafların icap ve kabulüyle yapılmaktadır. Ancak nikâh-ı tenezzühî ile nikâh akdinin sonuçları ortaya çıkmamaktadır. Çünkü kendisine nikâh kısılanan cariyenin, cariyelik statüsü devam etmektedir. Bu açıdan bakıldığında nikâh-ı tenezzühînin göstermelik bir nikâh olduğu düşüncesi akla gelebilir. Ancak tıpkı zuhr-i âhir namazında olduğu gibi nikâh-ı tenezzühî de ihtiyat gerekçesiyle diyânî açıdan söz konusu şüpheyi giderme amacına matuftur. Dolayısıyla nikâh-ı tenezzühînin kazâen değil diyâneten gerekli görüldüğü söylenebilir. Bu açıdan değerlendirildiğinde nikâh-ı tenezzühînin, sonradan ortaya çıkan bir problemin mezhep içi ictihad yoluyla çözüme kavuşturulması için ortaya konulan bir fetvâ olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm hukuku, Osmanlı, Cariye, İhtiyat, Nikâh-ı tenezzühî.

al-Nikâh al-Tanazzuhî in the Hanafi Sect and Ottoman Practice

Abstract

Discussions such as not sharing the booty according to the shar'î method and the conformity of obtaining the concubines sold by slave traders to the shar'îa have led to the questioning of the legality of sexual relations with concubines, especially since the 15th century. If there is a possibility that the concubine, who is halal for her owner in terms of sexual intercourse under normal conditions, maybe free, it was deemed necessary as a precaution to marry the concubine because of the existence of this suspicion. If there is a suspicion of property, the marriage of a person with his own concubine to get rid of the worry of adultery by showing precautionary reason is called *al-nikâh al-tanazzuhî*. Since the institution of slavery-concubinage has disappeared in the classical sense, al-nikâh al-tanazzuhî has no importance today. However, in our opinion, al-nikâh al-tanazzuhî is an issue that needs to be emphasized, especially in the Ottoman period, in terms of being a subject of practice and evaluating some historical information in terms of the law. In this context, firstly, the issue of concubine and marriage will be discussed within the general framework of the subject. Then, the theoretical background, reasons and emergence of al-nikâh al-tanazzuhî will be investigated, its differences from the regular marriage and its legal consequences will be examined, and the examples of al-nikâh al-tanazzuhî in the Ottoman practice will be examined. Besides, this study aims to examine the existence of rules and fatwas similar to al-nikâh al-tanazzuhî and the relationship between them in the Hanafi sect. In the research conducted in this framework, it has been seen that al-nikâh al-tanazzuhî has been included in the Hanafi sources since the 8th/14th century. Normally, the master cannot marry his concubine. Because the concubine is a slave, as she is under the property of her master, it prevents her from being the owner in terms of marriage. On the other hand, the master has the right to have sexual intercourse with his concubine if she does not marry another person. However, as mentioned above, some concubines are suspected of being free despite being sold as slaves. When the court records of the Ottoman period are examined, it is seen that this situation has become widespread enough to be the subject of the court. Surely, concubines who were originally proved to be free could regain their freedom through court. For this reason, al-nikâh al-tanazzuhî could not be performed for those who were in the status of concubine but were initially free. On the other hand, those known to be concubines were not included in the scope of al-nikâh al-tanazzuhî. Therefore, al-nikâh al-tanazzuhî was only applied to concubines who doubted whether they were initially free or not. One of the debates on whether sexual intercourse with concubines is permissible or not, as mentioned above, is the issue of not sharing the booty properly. However, this discussion about the concubines obtained from the booty does not fall within the scope of al-nikâh al-tanazzuhî, although it is about sexual intercourse. Because there is no doubt that the concubines obtained from the booty are in the status of slaves. The fact that sexual intercourse is not permissible with a concubine, who is the property of booty, arises from the suspicion of ownership of other people who have a share in the booty over these concubines. When the Ottoman court records and the fatwa books of the period are examined, it is understood that al-nikâh al-tanazzuhî is not different from the regular marriage contract in terms of how it is done. However, the results of the marriage contract do not arise with this. Because the concubinage statu of the concubine he married continues. From this point of view, the idea that al-nikâh al-tanazzuhî is a fake marriage may come to mind. However, just like al-zuhr al-âkhir prayer, al-nikâh al-tanazzuhî is aimed to eliminate the doubt in question on the grounds of precaution. Therefore, it can be said that al-nikâh al-tanazzuhî is considered religiously necessary, not legally. from this point of view, it is understood that al-nikâh al-tanazzuhî is a fatwa that is put forward to solve a problem that arose later through the sectarian ijtiḥad.

Keywords: Islamic law, Ottoman, Jāriya, Ihtiyāt, al-Nikâh al-tanazzuhî.

GİRİŞ

İslâm hukukuna göre kişi kendi cariyesine nikâh kıyamaz. Hatta hür bir erkekle evli olan cariye; satın alınma, miras, hibe gibi bir yolla kocasının mülkiyetine girerse nikâh feshedilir. Çünkü mülkiyetle nikâh aynı kişide birleşemez.¹ Bir kimsenin cariyesine nikâh kıyabilmesi için öncelikle onu azat etmesi gerekir. Diğer taraftan belirli şartlar dahilinde efendi cariyesini istifrâş edebilir. Cariyesiyle cinsî ilişkide bulunabilmesi için cariyenin hamile olmadığına anlaşılması, hamile ise çocuğunu doğurması, cariyenin başka biriyle evli olmaması ve Müslüman veya ehl-i kitap olması gerekir. Yine aynı nikâh altında birleşmeleri mümkün olmayan iki cariyenin istifrâş edilmesi caiz değildir. Diğer taraftan cariye, efendisinden çocuk sahibi olması durumunda ümmüveled olmak suretiyle hürriyetini garanti etmiş olur. Ümmüveled olan cariye satım, hibe gibi hukukî muamelelere konu olamaz ve efendisinin vefat etmesiyle hür olur.²

Ganimet mallarının usulüne uygun bir şekilde paylaşılmaması sebebiyle cariyelerle cinsî münasebetin caiz olup olmadığı konusunda özellikle 15. yüzyıldan itibaren bir tartışma başlamıştır. Örneğin Sultan II. Bayezid'in oğlu Şehzade Korkud (ö. 919/1513), ganimet mallarının paylaşımına ve paylaşımına konu olan cariyelerle istifrâşın caiz olmadığına dair *Hallu işkâli'l-efkâr fi hulli emvâli'l-küffâr* isiminde bir risale kaleme almıştır.³ Diğer taraftan Şehzade Korkud'un vefatından yaklaşık otuz yıl sonra Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574), ganimet mallarının meşru bir şekilde dağıtılması hususundaki tereddütler sebebiyle bunlardan satın alınan cariyelerle cinsî münasebetin caiz olup olmadığı konusunda sorulan bir soru üzerine, hicrî 948 yılından itibaren Sultan tarafından küllî tenfil (kim bir düşmanı öldürürse o kimsenin düşmanın malına sahip olacağına dair verilen izin) ilan edildiğini belirtmiş ve ganimetin beşte birinin ayrılması durumunda sorulan meselenin caiz olacağına dair fetvâ vermiştir.⁴

Cariyelerle istifrâşın caiz olup olmadığına dair tartışma, sadece ganimet paylaşımındaki problemler sebebiyle değil, aynı zamanda köle tüccarları tarafından satılan cariyelerin ele geçiriliş biçimlerinin şeriata uygun olup olmaması hakkındaki tereddütten kaynaklanmaktadır. Nitekim normal şartlarda İslâm hukukuna göre köleleştirilmesi mümkün olmayan kimselerin bazı köle tüccarları tarafından kaçırılmak suretiyle köleleştirildiği ya da daha iyi bir yaşam ümidiyle Osmanlı sarayına yerleştirilmek amacıyla köle olmadığı halde aileleri veya bizzat kendileri tarafından köle gibi gösterilerek satılan Gürcü ve Çerkezlerin varlığı bilinmektedir.⁵ Bu sebeple Osmanlı'nın son döneminde bazı İslâm hukukçuları bu probleme dikkat çekerek aslen hür olup olmadığı hususunda şüphe bulunan cariyeyle istifrâş söz konusu olduğunda nikâh kıyılması gerektiğine işaret ederler.⁶ Söz gelimi Mahmud Esad Seydişehrî (ö. 1336/1918) milkin nikâha mâni olduğunu

¹ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Talâl Yûsuf (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/188, 212; Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Mısrî, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, ts.), 3/390.

² Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/187, 188, 2/313, 4/372-373. Ayrıca bk. Mehmet Âkif Aydın - Muhammed Hamîdullah, "Köle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/241.

³ Şehzâde Korkud'un bu risâlesi, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya koleksiyonunda 1142 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. Arapça olan risâle, inceleme kısmı ve tercümesiyle birlikte Âsım Cüneyd Köksal ve Osman Güman tarafından neşredilmiştir. bk. Şehzâde Korkud, *İslâm'da Ganimet ve Cariyelik: Osmanlı Sistemine İçeriden Bir Eleştiri*, ed. Âsım Cüneyd Köksal, çev. Osman Güman (İstanbul: İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı Yayınları, 2013), 19 (neşreden giriş).

⁴ Muhammed b. Muhammed Ebüssuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 003577), 112a. Ayrıca bk. Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefî ed-Dımaşkî, *ed-Dürri'l-muhtâr fî şerhi Tenvîri'l-ebşâr (Reddü'l-muhtâr içinde)* (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1992), 4/157. Ayrıca bk. Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenvîri'l-ebşâr* (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1992), 3/44; Şehzâde Korkud, *İslâm'da Ganimet ve Cariyelik*, 19-20.

⁵ Aydın - Hamîdullah, "Köle", 26/244.

⁶ bk. Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye* (İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1266), 31; İbnülemin Mahmud Esad Seydişehrî, *Kitâb-ı Nikâh ve Talâk* (Dersaadet: Matbaa-i Hayriyye, 1326), 128; *Ceride-i İlmîyye Fetvaları*, haz. İsmail Cebeci (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 130.

anlattıktan sonra “zamanımızda cariyelerin milki meşkûk olduğundan istifrâş etmek isteyen kimsenin akd-i nikâh eylemesi evlâdır ve buna nikâh-ı tenezzühî denilir” diyerek normal şartlarda kişinin kendi cariyesine nikâh kıyması mümkün olmamakla birlikte söz konusu şüphe sebebiyle cariyeye istifrâş durumunda nikâh-ı tenezzühî uygulamasının gerekli olduğunu vurgular.⁷

Nikâh-ı tenezzühîye dair müstakil bir çalışma tespit edilememiştir.⁸ Her ne kadar bu mesele, kölelik-cariyelik müessesesinin ortadan kalkması sebebiyle güncel olmasa da kanaatimizce özellikle Osmanlı hukuk tarihi açısından üzerinde durulması gereken bir konudur. Nitekim aşağıda ele alınacağı üzere nikâh-ı tenezzühî hem Hanefî fûrû eserlerinde ayrıntılı bir şekilde incelenmiş hem de Osmanlı toplumunda mahkemelere konu olacak derecede uygulama alanı bulmuştur. Bu çalışmada öncelikle köle ve cariyelerin nikâhı konusunda genel bir çerçeve çizilecek, ardından nikâh-ı tenezzühînin teorik arka planı ve ortaya çıkış süreci araştırılacaktır. Bu bağlamda Hanefî mezhebinde nikâh-ı tenezzühîye benzer hüküm ve fetvâların varlığı ile aralarındaki ilişkinin incelenmesi, ayrıca söz konusu meselenin Osmanlı döneminde uygulamaya konu olan örneklerinin tahlili çalışmanın amaçlarındandır.

1. CARİYE VE NİKÂH

İslâm aile hukukuna göre köle ve cariyeler, evlenme ehliyeti açısından eksik ehliyetli kabul edilmektedir. Köle ve cariye'nin nikâhı, mevlânın (efendisinin) izin vermesine bağlıdır. Diğer taraftan mevlâ dilerse rızaları olmasa bile köle ve cariyesini başka biriyle nikâhlayabilir.⁹ Köle ve cariye hakkında üç farklı şekilde nikâh mümkündür. Birincisi hür bir erkek kendi cariyesi dışında efendisinden izin almak şartıyla başka bir cariye ile evlenebilir. Bu evlilikten doğan çocuk köledir ve mülkiyeti annenin efendisine aittir. İkinci duruma göre hür bir kadın kendi rızasıyla köle bir erkekle evlenebilir. Ancak aralarında kefâet (denklik) bulunmaması sebebiyle velinin nikâhı feshetme yetkisi vardır. Bu evlilikten doğan çocuklar hür olur. Üçüncü durumda ise efendilerinin izniyle her ikisi de köle olan kadın ve erkek nikâhlanabilir. Doğan çocuklar ise annenin efendisinin kölesi olur.¹⁰

Köle ve cariye, kendi mevlâsı dışındakiler ile hür olsun köle olsun evlenebilirken, efendilerinin onları kendilerine nikâhlanması ise caiz değildir. Çünkü birinin mülkiyeti altında olmak, mâlik olmaya engeldir.¹¹ Köle ve cariye, efendisinin mülkiyeti altındadır. Nikâh akdi ise nikâhlananlar arasında birbirleri üzerinde bazı haklar ortaya çıkarır. Bu bağlamda nikâh

⁷ Seydişehrî, *Kitâb-ı Nikâh ve Talâk*, 128.

⁸ Nikâh-ı tenezzühî, müstakil bir çalışmaya konu olmamakla birlikte gerek Osmanlı tarihi gerekse İslâm hukuk tarihi çalışmalarında farklı konular içerisinde kısa açıklama ve değerlendirmelerle yer yer gündeme gelmektedir. bk. Aydın - Hamîdullah, “Köle”, 26/244; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2008), 441; Kaşif Hamdi Okur, “Fetva Mecmualarına Göre Tanzimat Öncesi Dönem Aile Yapısı Hakkında Bazı Tespitler”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (Aralık 2020), 618-619; Mustafa Ateş - Abdullah Erdem Taş, “Sultan II. Abdülhamid’in Eşleri ve Nikâh Meselesi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (Aralık 2020), 1280-1282. Son dönem Osmanlı padişahlarının evlilikleri hakkında problemleri görülen bazı hususlar da nikâh-ı tenezzühî uygulaması çerçevesinde açıklanmaktadır. Örneğin Ali Akyıldız, verâset ilamı davasına dayanarak II. Abdülhamid’in nikâhında dokuz hanım olduğuna dair bir tespitte bulunmakta ve konuya dair mevcut açıklamaları yeterli görmeyip meselenin İslâm hukuku açısından yeniden değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu tespit ve değerlendirmelerden hareketle Mustafa Ateş ve Abdullah Erdem Taş tarafından hazırlanan “Sultan II. Abdülhamid’in Eşleri ve Nikâh Meselesi” adlı makalede, verâset ilamı davasındaki söz konusu nikâh iddialarının bir kısmının nikâh-ı tenezzühî olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. bk. Ekrem Buğra Ekinci, *Sultan Abdülhamid’in Son Zevcesi Behice Sultan’la Altı Ay* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 169; Ali Akyıldız, “Son Dönem Padişahlarının Nikah Meselesi”, *Osmanlı İstanbulu V*, ed. Feridun M. Emecen vd. (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2018), 693-712; Ali Akyıldız, *Saray Harem ve Mahrem* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 245-262; Ekrem Buğra Ekinci, “Sultan Abdülhamid Dokuz Zevcesiyle Aynı Anda Nikâhlı mıydı?”, *Derin Tarih* 90 (Eylül 2019), 74-79; Ateş - Taş, “Sultan II. Abdülhamid’in Eşleri ve Nikâh Meselesi”, 1280-1282.

⁹ Merginânî, *el-Hidâye*, 1/209-210; Bâbertî, *el-İnâye*, 3/390.

¹⁰ Merginânî, *el-Hidâye*, 1/195, 197, 209, 2/301. Ayrıca bk. Aydın - Hamîdullah, “Köle”, 26/240.

¹¹ Merginânî, *el-Hidâye*, 1/188.

akdi, milk-i mut'a olarak tanımlanmaktadır. Nitekim nikâh akdiyle kadın nafaka, mesken gibi bazı haklara sahip olur. Öte yandan erkek de kadın üzerinde bazı haklara sahip olur. Kadının cariye olması cihetiyle memlûk olması, nikâh cihetinden mâlik olmasına engel teşkil eder.¹² İşte bu sebeple fıkıh kitaplarının muharremât (evlenilmesi haram olan kadınlar) faslında kölelik nedeniyle var olan mülkiyet ilişkisi, evlenme engeli olarak zikredilmektedir. Fıkıh kitaplarındaki konuya dair ifadeler genel olarak kişinin kendi cariyesine nikâh kıymasının sahih olmayacağı ya da caiz olmadığı veya haram olduğu şeklindedir.¹³ Buradaki "haram" ifadesiyle mehir, azat edildikten sonra nikâhın devam etmesi, talak gibi nikâh akdinin hükümlerinin ortaya çıkmayacağı kastedilmektedir. Başka bir ifadeyle buradaki "haram" sözüyle, günah terettüp edecek şekilde bir hüküm değil, nikâhın ve hükümlerinin gerçekleşmeyeceği ifade edilmektedir.¹⁴

2. NİKÂH-I TENEZZÜHÎ ve TEORİK ARKA PLANI

Özellikle 8/14. asırdan sonraki Hanefî fûrû kitaplarında cariye efendisi tarafından nikâh kıyılmayacağı belirtildikten sonra, zina endişesinden arınmak amacıyla istifraz edilecek cariye ihtiyaten nikâh kıyılmasının evlâ olduğu ifade edilmektedir.¹⁵ Buna gerekçe olarak cariyenin hür veya başka birinin azatlısı olması ya da eski sahibi tarafından azat edilmesi üzerine yemin edilip de bu yeminin bozulması ihtimalleri zikredilmektedir. Özellikle alınıp satılmak suretiyle çok defa el değiştirmiş olan cariyelerde buna benzer ihtimallerle sıkça karşılaşıldığı belirtilmektedir.¹⁶

Osmanlı kadı sicilleri incelendiğinde yukarıda zikri geçen ihtimallere benzer durumların yaşandığı ve bunların mahkemeye konu olduğu görülmektedir. Örneğin 1002/1594 tarihinde Rumeli Sadareti Mahkemesi'ndeki bir davada Mülâyim bt. Ladin isimli cariye, zimmî bir anne-babadan doğduğunu ve anne-babasıyla kendisinin hiçbir zaman köle olmadığını ispat etmiş ve mahkeme mezkûr cariyenin aslen hür olduğuna karar vermiştir. Söz konusu mahkeme kaydı şu şekildedir:¹⁷

"Udûlden Yahya Bey b. Abdullah el-Cündî ve Nasuh Bey b. Hüseyin el-Cündî nâm kimesneler meclis-i şer'-i şerifde hâzırân olup mahmiyye-i Kostantiniyye mahallâtından Cerrâhbaşı mahallesinde sâkine olan zilyed-i münkire Ümmî bt. Osman nâm hâtun kibelinden husûs-i âtiyyü'l-beyâna vekâleti Osman Bey b. Abdülmennân el-bevvâb ve Haydar b. el-Hâc Ali'nin şehâdetleri ile sâbit olan Aynî bt. Nasuh nâm hâtun mahzarında, orta boylu, iri gözlü, açık kaşlı, buğday tenli, sağ yanağında eser-i cerh bulunan, İslâm ile şereflenmesinden önceki ismi Lube bt. Ladin, müşerref olmasından sonraki ismi Mülâyim bt. Ladin olan câriyeden sâdir olan da'vâ-i sahîha-i şer'îyyede gibbe'l-istişhâdî's-şer'î şöyle şehâdet ettiler ki, müdde'îyye-i mevsûfe-i mezkûre aslen hürdür. Rumeli-i ma'mûrede vâki' Vidin kasabası mahallâtından Balık pazarı mahallesinde sâkine olan Burika nâm zimmiyye bir anneden doğmuştur. Annesi zimmiyye-i

¹² İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/44.

¹³ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *Muhtasarü'l-Kudûrî*, thk. Kâmil Muhammed Muhammed Uveyzâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 145; Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lîl'l-Muhtâr*, thk. Mahmud Ebû Dakîka (Kahire: Matbaatü'l-Halebî, 1937), 3/87; Zeynüddîn b. İbrâhim b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik (Minhatü'l-hâlik ile birlikte)* (Kahire: Dârü'l-Kitâbî'l-İslâmî, ts.), 3/109; Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhim b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym, *en-Nehrü'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik*, thk. Ahmed İzzü İnâye ed-Dimaşkî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 2/193; Abdurrahmân b. Muhammed b. Süleymân Dâmad Efendi, *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1/486; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/43-44.

¹⁴ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 3/109; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/44.

¹⁵ Yapılan araştırmada tespit edebildiğimiz kadarıyla nikâh-i tenezzühî'nin ilk olarak Ebû Bekir el-Haddâd'ın (ö. 800/1398) *el-Cevheretü'n-neyyire* adlı eserinde zikredildiği görülmüştür. bk. Radiyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed el-Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire 'alâ Muhtasari'l-Kudûrî* (Kahire: el-Matbaatü'l-Hayriyye, 1322), 2/6.

¹⁶ Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire*, 2/6; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 3/109; İbn Nüceym, *en-Nehrü'l-fâik*, 2/193; Dâmad Efendi, *Mecma'u'l-enhur*, 1/486; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/44.

¹⁷ *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil (1002-1003/1594-1595)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, haz. Rasim Erol-Hüseyin Kılıç (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 202.

mezkûre Burika, babası zimmî-i mezkûr Ladin'dir. Ebeveyni ve kendisi aslâ köle olmamıştır. Şehâdetleri ba'de ri'âyet-i şerâitî'l-kabûl inde 'ş-şer' makbûl ve müteber olmağın mücibince hürriyet-i asliyesine ve hall-i sebîline hükmedildi. Cerâ zâlike fi 28 min Zilka'de sene 1002."

Yine daha önce sahibi tarafından azat edilen bir cariye'nin başka birine satılması sebebiyle görülen davada, cariye azatlı olduğunu şahitlerle ispatlayınca mahkeme söz konusu cariye'nin hürriyetine hükmetmiştir:¹⁸

"Hüsameddin Halife b. İsa ve Mustafa b. Hasan ve Ali b. Abdullah ve Yusuf b. Abdullah ve Mustafa b. Hasan ve Mustafa b. Veli nâm kimesneler meclis-i şer'î şerîfde, Mustafa b. () ve Ridvan b. Abdullah nâm kimesnelere râyic fi'l-vakt altı bin akçeye satın aldığı için kendi mülkü olduğu zannıyla orta boylu, ala gözlü, açık kaşlı, Eflak asıllı câriyenin vâzî'ı yedi olan fahrü'l-kuzât Hüseyin Efendi nâm kadı mahzarında, hâfıza-i kitâb Yasemin bt. Abdullah'tan sâdır olan da'vâ-yı sahîha-i şer'îyyede gibbe'l-istîşâd şöyle şehâdet ettiler ki, bu vasıflarla mevsûf câriye, mukaddemâ mahmiye-i Kostantiniyye mahallâtından Canbâzhâne diye bilinen mahallede vefât eden Hasan Efendi nâm kimesnenin mülk mâlı idi. Bizim yanımızda ve katımızda, hâl-i hayat ve kemâl-i sıhhatinde kıyâmet günü vechullahı görme ümidiyle onu âzâd etmişti. Şehâdetin kabûl şartlarına uygunluğu görüldükten sonra şehâdet mücibince hükmedildi. Cerâ fi evâsıtı Şa'ban el-mu'azzam sene 1027."

Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi hiçbir zaman köle olmadığı ya da azat edildiği halde cariye olarak satılıp köle olmadığını ispat edenler bulunmakla birlikte, hür olmadığı halde hür olduğunu iddia ederek mahkemeye başvuran cariyeler de bulunmaktadır. Örneğin Rumeli Sadâreti Mahkemesi'ne başvuran Şehnaz isimli cariye, bazı kimselerin ayartması ve tahrikiyle hür olduğuna dair açtığı davanın aslı olmadığını ve kendisinin aslen cariye olduğunu itiraf etmektedir.¹⁹ Mahkemeye intikal eden bu örnekler, hür olduğu halde cariye olarak muamele edilen veya hür mü cariye mi olduğu konusunda şüphe olan kimselerin varlığına güçlü bir işarettir. Bununla birlikte fıkıh kitaplarında nikâh-ı tenezzühînin tüm cariyelere kıyılması gerekli görülmemiştir. Bilakis bu konudaki ihtiyat, milkin sahih olmama ihtimalinin kuvvetli olması durumunda söz konusu olmaktadır.²⁰

Nikâh-ı tenezzühî, yukarıda da değinildiği üzere ihtiyat gerekçesiyle zina endişesinden kurtulmak amacıyla milkin sahih olmama ihtimalinin kuvvetli olması durumunda kişinin kendi cariyesine kıymış olduğu nikâhtır. Normal şartlarda istifraş edilmesi bakımından efendisine helal olan cariye'nin hür olduğu bilinmemekle birlikte hür olma ihtimali söz konusu olduğunda bu şüphenin varlığı sebebiyle nikâh kıyılması ihtiyaten gerekli görülmüştür.

Temelinde harama düşme şüphe ve endişesi bulunan ve bu bağlamda şüpheden kaçınmanın gereğine dair vârid olan hadislerle dayanan ihtiyat düşüncesi,²¹ usûl ve fûrû konularında son derece etkili olmuştur. Usûlde genel olarak mutlak bir delil şeklinde değerlendirilmese de birçok usûl prensibi ve küllî kaidede ihtiyat düşüncesinin izlerine rastlanır. Fikhî meselelerde ise özellikle ibadetler, yemin, nikâh ve talak, yiyecek ve içecekler gibi konularda ihtiyata riayet, sıkça işletilen bir çözüm şeklidir. Gün içerisinde bir vakit namazı kılmayıp hangisini kılmadığını hatırlamayan kimsenin beş vakit namazı yeniden kılması, bekleyeceği iddetin vefat mı yoksa talak iddeti mi olduğu konusunda tereddüt eden kadının her iki iddeti de beklemesi, iki kız kardeşten hangisinin kendi süt kardeşi olduğu

¹⁸ *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (1027/1618)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, haz. Yılmaz Karaca vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 413.

¹⁹ *İstanbul Kadı Sicilleri 74 Rumeli Sadâreti Mahkemesi 272 Numaralı Sicil (1171-1172/1758)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 471.

²⁰ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/45.

²¹ bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (b.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001), "İmân", 39, "Büyü", 2, 3, 4; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), "Zekât", 164, "Müsâkât", 107-108.

konusunda şüpheye düşen kimsenin her ikisiyle de evlenemeyeceği gibi görüş ve hükümler, ihtiyat düşüncesine dayanmaktadır.²²

Cuma namazı kılındıktan sonra zuhr-i âhir namazının (son öğle namazının) kılınması da ihtiyat gerekçesiyle verilen bir hükümdür. Cuma namazı, öğle namazını ıskat eder.²³ Dolayısıyla cuma namazını kılan bir kimse, normal şartlarda o vaktin öğle namazını kılmaz. Ancak cumanın tek camide kılınması, devlet başkanının izni, şehirde kılınması gibi sıhhat şartları ve özellikle tek camide kılınması hakkındaki ihtilaf sebebiyle Hanefî mezhebinde cuma namazının akabinde ihtiyaten zuhr-i âhir namazının kılınması mendup ve hatta bazı durumlarda vacip olarak telakki edilmiştir.²⁴ Cuma namazının sıhhati konusunda ortaya çıkan şüphe sebebiyle cuma namazıyla birlikte ıskat olan öğle namazının da kılınması, hem delil hem de uygulama bakımından nikâh-ı tenezzühîye benzemektedir. Çünkü nikâh-ı tenezzühîde de bir taraftan cariyelik hükümleri devam ederken, diğer taraftan hür olma ihtimaline binaen ihtiyaten nikâh kıyılmaktadır.

Cariyelerin istifrâşı konusunda gündeme gelen bir diğer mesele ise ganimet mallarının dağıtılmasıyla ilgilidir. Yukarıda da değinildiği üzere ganimet mallarının meşru bir şekilde dağıtılması hususundaki tereddütler sebebiyle bunlardan satın alınan cariyelerle cinsel ilişkinin caiz olup olmadığı konusunda çeşitli dönemlerde tartışmalar ortaya çıkmıştır. Söz gelimi Şâfiî fakihlerinden Kaffâl (ö. 417/1026) ve Cüveynî (ö. 478/1085), devlet başkanının ganimetleri adil bir şekilde paylaşılacak bir görevli atamadığı sürece Rum, Hind ve Türk diyarlarından ele geçirilen cariyelerle cimanın haram olduğunu ifade etmektedir.²⁵ Yukarıda da değinildiği üzere Osmanlı döneminde aynı tartışma gündeme gelmiş ve Şehzâde Korkud özellikle Şâfiî kaynaklardan hareketle ganimet paylaşımının meşru bir şekilde yapılmamasını gerekçe göstererek ganimet olarak alınan cariyelerle istifrâşın caiz olmadığına dair bir risale kaleme almıştır.²⁶ Aynı yüzyılda bu konuda sorulan bir soru üzerine Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi, hicrî 948 yılından itibaren Sultan tarafından küllî tenfil ilan edildiğini belirtmiş ve ganimetin beşte birinin ayrılması durumunda sorulan meselenin caiz olacağına dair fetvâ vermiştir.²⁷ Bununla birlikte söz konusu fetvâ, ilerleyen zamanlarda tartışılmaya devam etmiştir.

İbn Âbidin (ö. 1252/1836), Ebüssuûd'un fetvâsını üç yönden eleştirmektedir. Birincisi Sultan ister beşte birin alınmasını şart koşsun ister koşmasın, Serahsî'nin *Şerhu's-Siyerî'l-kebir* adlı eserinde geçtiği üzere bu şekilde yapılan genel bir tenfil (et-tenfilü'l-âmm) sahih olmaz. Çünkü böyle bir durumda şer'an belirlenmiş olan paylar iptal edilmiş olur. İkincisi Sultan'ın tenfilî, Ebüssuûd Efendi'nin zamaniyle sınırlıdır. Tenfilin devam etmesi için sonra gelen her bir sultanın da kendi dönemi için tenfilde bulunması gerekmektedir. Son olarak Ebüssuûd Efendi verdiği fetvâda, humusun yani ganimetin beşte birinin verilmesiyle ilgili şüpheyi ortadan kaldırmıştır. Ancak İbn Âbidîn kendi döneminde askerlerden kimin eline ne geçerse onu aldığı ve beşte birini de vermediğini belirtmektedir.²⁸

İbn Nuceym (ö. 970/1563), konuyla ilgili tartışma bağlamında adil bir şekilde dağıtılmayan ganimet malları sebebiyle cariyelerle istifrâşın caiz olmadığına dair görüşleri

²² H. Yunus Apaydın, "İhtiyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/578-579.

²³ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/137.

²⁴ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/145-146.

²⁵ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed es-Sa'dî İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc fî şerhi'l-Minhâc (Şirvânî ve Abbâdî hâşiyeleriyle birlikte)* (Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1983), 8/278.

²⁶ bk. Şehzâde Korkud, *İslâm'da Ganimet ve Cariyelik*.

²⁷ Ebüssuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd*, 112a. Ayrıca bk. Haskefi, *ed-Dürri'l-muhtâr*, 4/157. Ayrıca bk. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/44; Şehzâde Korkud, *İslâm'da Ganimet ve Cariyelik*, 19-20.

²⁸ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/44. Ayrıca bk. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 4/157-158.

verdikten sonra, bu hükmün takva sebebiyle verildiğini ve bağlayıcı bir hüküm olmadığını söylemektedir. İbn Nüceym'e göre durumu bilinmeyen cariye hakkında eğer cariyenin kendisi küçükse sahibine, büyükse cariyenin ikrarına başvurulur ve cariyenin durumunda bir şüphe yoksa herhangi bir problem de söz konusu olmaz.²⁹ İbn Âbidîn ise İbn Nüceym'in bu değerlendirmesini ganimetten alınmamış olan diğer cariyelere hamletmektedir. Ona göre ganimetten alındığı bilinen cariyelerin hükmü problemlidir. İbn Âbidîn'e göre, ganimetten alınan cariye nikâh akdi yapmak yani nikâh-ı tenezzühî bu şüpheyi gidermez. Çünkü cariye ganimet olduğu için, onun mülkiyeti ganimetin pay sahipleri (askerler ve ashâb-ı humus) arasında ortak olur.³⁰ Dolayısıyla ganimet mallarının paylaşımına dair bu tartışma, esasen ganimet olarak alındığı bilinen cariyelerin istifrâsının caiz olmadığı hakkındadır. Ganimetten alınan cariye diğer pay sahiplerinin de hakkı olacağı için nikâh-ı tenezzühî bu meseledeki problemi çözecek nitelikte değildir. Çünkü ihtiyaten nikâh-ı tenezzühînin gerekli görülmesi, cariyenin aslen hür olma şüphesinden kaynaklanmaktadır. Oysa ganimetten alınan cariye aslen hür olma şüphesi bulunmamaktadır. Aksine cariyenin mülkiyeti üzerinde başkalarının pay sahibi olması ihtimali söz konusudur. Bununla birlikte nikâh-ı tenezzühînin ganimetten alınan cariyelerdeki şüpheyi gidermeyeceğinin İbn Âbidîn tarafından özellikle vurgulanması, kanaatimizce gerek milkinde şüphe olan gerekse ganimetten alınan cariyelerde meselenin istifrâsı açısından tartışılması sebebiyledir.

İbn Âbidîn'e göre ganimet olarak alınan cariyelerle ilgili problem şu şekilde çözülebilir: Ganimet malları İslâm diyarına getirildikten sonra bu mallar askerler ile beşte bir payda hak sahibi olanlar arasında ortak olur. Ancak ganimet malları şer'î usule göre dağıtılmayıp yine bu mallardan pay alacak olanlar bilinmezse tüm ganimet malları belirli kimseler arasında ortak olmaktan çıkıp bütün Müslümanların hakkı olmak üzere beytümâlde dâhil olur. Bu durumda ganimet malından beşte birin alınması da gerekmez. Buna göre beytümâlde hakkı olan bir kimsenin cariyeden alınacak olan beşte bir payı kendisine sarf etmesi caiz olur.³¹ Başka bir ifadeyle beytümâlden hakkı olan kimsenin ganimetten aldığı cariye hakkında mülkiyet problemi söz konusu olmaz.

3. OSMANLI UYGULAMASINDA NİKÂH-I TENEZZÜHÎ

Nikâh-ı tenezzühî, klasik kaynaklarda "tenezzühen, mütenezzihen, li't-tenezzüh" ifadeleriyle birlikte haram cimadan kaçınmak amacıyla hür/azat edilmiş olma ihtimaline binaen kendi cariyesine nikâh kıyma/evlenme şeklinde zikredilmektedir.³² Son dönem İslâm hukukçularından Mahmud Esad Seydişehrî bu tür bir nikâha, nikâh-ı tenezzühî adı verildiğini ifade etmektedir.³³ Buna göre Osmanlı'da kullanılan nikâh-ı tenezzühî isminin, klasik kaynaklarda söz konusu nikâh biçimi anlatılırken sıkça kullanılan "tenezzüh" kelimesinden geldiği anlaşılmaktadır.

Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi'nin (ö. 1115/1703) 12/18. yüzyıl Osmanlı toplumunda ortaya çıkan meselelere dair verdiği fetvâları içeren ve Fetvahâne tarafından en muteber sayılan dört fetvâ kitabından biri olan *Fetâvâ-yı Feyziyye* adlı eserinde³⁴ nikâh-ı tenezzühî ile alakalı fetvâlar da bulunmaktadır. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin adı geçen eserinde nikâh-ı tenezzühînin caiz olduğuna dair fetvâsı şu şekildedir: "Zeyd câriyesi Hind'i

²⁹ Zeynüddîn b. İbrâhim b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 59.

³⁰ İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 3/44.

³¹ İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 4/158.

³² bk. Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire*, 2/6; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 3/109; İbn Nüceym, *en-Nehrü'l-fâik*, 2/193; Dâmad Efendi, *Mecmeu'l-ehur*, 1/486; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 3/44.

³³ Seydişehrî, *Kitâb-ı Nikâh ve Talâk*, 128.

³⁴ Salim Ögüt, "Fetâvâ-yı Feyziyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/443.

vat' murâd ettikde Hind hürre yâhûd mu'teka-i gayr olmak ihtimâli olmağla haram vatı'dan tenezzühen kendüye 'akd-i nikâh etmek câiz olur mu? el-Cevâb: Olur."³⁵

Feyzullah Efendi'nin fetvâsından yaklaşık iki asır sonra Bâb-ı Meşîhat tarafından verilen fetvâların yayınlandığı *Cerîde-i İlmiyye* dergisinde 1340/1921 tarihinde yer alan bir fetvâ da şöyledir: "Zeyd câriyesi Hind'i vat' murâd ettikde Hind hürretü'l-asl yâhud mu'taka-i gayr olmak ihtimâli olmakla şübhe-i harâmdan tenezzüh ve ihtiyât hâsil olmak için Zeyd Hind'i, izniyle şuhûd mazharlarında tezevvüc etmek efdal olur mu? el-Cevâb: Olur."³⁶ Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi'nin fetvâsı nikâh-ı tenezzühünin caiz olduğuna dair görüşleri, Meşîhat Dairesi'nin fetvâsı ise bu tür bir nikâhın efdal olduğuna dair görüşleri pekiştirmektedir.

Yine Feyzullah Efendi'nin konuya dair diğer bir fetvâsında kişinin kendi cariyesini azat etmeden nikâh kıyması durumunda, mücerret nikâhla cariyesinin azat olmayacağı belirtilmektedir.³⁷ Söz konusu fetvânın nükûl kısmında ise *Kunyetü'l-münye* adlı eserden alıntıyla bir kimsenin şahitler huzurunda ve mehirle cariyesine nikâh kıymasının ve aynı şekilde "Bu benim zevcemdir" demesinin, cariye azat ettiğine dair bir ikrar sayılmayacağı ifade edilmektedir.³⁸

Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (ö. 1156/1743) fetvâlarının yer aldığı *Behcetü'l-fetâvâ* adlı eserde ise daha evvel kıyılan bir nikâh-ı tenezzühünin cariye azat ettikten sonra devam etmeyeceğine dair şöyle bir fetvâ yer almaktadır: "Zeyd câriyesi Hind'i i'tâk etmeden şu kadar akçe mehir tesmiyesiyle tezevvüc edip ba'dehû Zeyd Hind'i i'tâk eylese Zeyd vech-i şer'î üzere tecdîd-i akd etmeden akd-i mezbûra binâen Hind ile evzâc muamelesine kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz."³⁹

Osmanlı kadı sicilleri incelendiğinde nikâh-ı tenezzühî uygulamasının mahkeme kayıtlarına yansdığı görülmektedir. İstanbul Bab Mahkemesi'nde 1294/1877 tarihli bir mahkeme kaydında Ahmed Efendi isimli bir zat, Çerkez asıllı cariyesi Sür'at Hanım'ın ümmüveledi olduğunu ve aslen hür ya da başka biri tarafından azat edilmiş olma ihtimaline binaen haram şüphesinden kurtulmak için cariyesini iki yüz elli bir kuruş mehr-i müeccele ile şahitler huzurunda nikâhlandığını beyan etmektedir. Söz konusu mahkeme kaydı şu şekildedir:

"Akd-i Nikâh / 399

İstanbul'da Küçük Mustafa Paşa kurbünde Müftü Ali Mahallesi'nde Mimar Caddesi'nde kırk iki numarolu menzilde sâkin Bahriye Dâiresi'nde Meclis-i Bahriye'nin Evrâk Odası ketebesinden işbu merbût arz-ı hâl derûnunda mezkûru'l-isim Ahmed Efendi ibn-i İskender Paşa İstanbul Bâb Mahkemesi'nde meclis-i şer'imizde sâhibe-i arz-ı hâl bâ'isetü'l-i'lâm Çerkesiyyü'l-asl ma'rifetü'z-zât Sür'at Hanım ibnetü Abdullah muvâcehesinde mezbûre Sür'at Hanım el-hâletü hâzihî yedimde rıkka-i müstefâdem(?) câriye-i memlûkem ve gâib ani'l-meclis Sadrioğlu(?) tahmînen dört yaşında İskender İzzet nâm sağır benim firâşımdan hâsil ve mezbûre Sür'at Hanım'dan mütevellid sulbü sahîh oğlum olup lâkin mezbûre Sür'at Hanım hürretü'l-asl yâhûd mu'teka-i gayr olmak ihtimâline binâen şübhe-i harâmdan tenezzüh ve ihtiyât hâsil olmak için ümmü veledim mezbûre Sür'at Hanım'ı tezevvüce tâlib ve râgib olmamla mezbûre Sür'at Hanım dahî

³⁵ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Fezziyye*, 31.

³⁶ *Ceride-i İlmiyye Fetvaları*, 130.

³⁷ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Fezziyye*, 127.

³⁸ Ebû'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed ez-Zâhidî el-Gazmîni, *Kunyetü'l-Münye li-tetmîmi'l-gunye*, ts., 343; Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Fezziyye*, 127.

³⁹ Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 70. "Kenâr müftüleri" olarak adlandırılan taşra müftülerinin fetvâlarını içeren mecmualarda da nikâh-ı tenezzühî ile ilgili fetvâlara rastlanmaktadır. Üsküp Müftüsü Pîr Mehmed Üskübî'nin (ö. 1020/1611) *Fetâvâ-yı Üskübî* ve Akkırman Müftüsü Ali Akkirmânî'nin (ö. 1174/1760) *Fetâvâ-yı Akkirmânî* adlı eserlerindeki nikâh-ı tenezzühî fetvâları için bk. Okur, "Fetva Mecmualarına Göre Tanzimat Öncesi Dönem Aile Yapısı Hakkında Bazı Tespitler", 618-619.

rızasıyla nefsinin iki yüz elli bir kuruş mehr-i müeccel tesmiyesiyle lede's-şuhûd ve işbu meclis-i şer' de bana tezvîc eylediğinde ben dahî ber-vech-i muharrer tezevvüc ve kabûl eyledim deyu mukırr-ı mûmâ ileyh Ahmed Efendi'nin sâdır olan bi'l-cümle takrîr-i meşrûhunu mezbûre Sür'at Hanım tahkîk ve tasdîk eylediği huzûr. Fî gurre-i Rebî'ü'l-evvel sene 294."⁴⁰

Mahkeme kaydında da açıkça ifade edildiği üzere bu nikâh, "hürretü'l-asl yâhûd mu'teka-i gayr olmak ihtimâline binâen şübhe-i harâmdan tenezzüh ve ihtiyât hâsıl olmak için" kıyılmış bir nikâhtır. Burada gerekçe olarak zikri geçen ifadelerin, klasik kaynaklarda nikâh-ı tenezzühî ile alakalı ibarelerle aynı olduğuna dikkat çekilmelidir. Ayrıca hem bu mahkeme kaydı hem de yukarıdaki fetvâlar, nikâh-ı tenezzühînin mehir tesmiyesi ile şahitler huzurunda kıyıldığını göstermektedir. Bu bakımdan nikâh-ı tenezzühînin yapılma cihetiyle normal nikâhtan bir farkı bulunmamaktadır.

1241/1826 tarihli İstanbul Mahkemesi'nde görülen başka bir davada Despino isimli bir kadın, Sakız adasında çıkan bir isyan sonucu Padişah'ın kimsenin esir alınmayacağına dair fermanına rağmen esir alınan kızının Kara Mehmed'in elinde olduğunu ve kızını geri almak istediğini ifade etmektedir. Kara Mehmed ise cevabında söz konusu kızın emân verilmeden önce esir alındığını, daha sonra kendisinin de onu esirciden iki bin beş yüz kuruş satın aldığını, akabinde cariyenin kendi rızasıyla İslâm'ı kabul edip Âdile ismini aldığını ve kendisiyle istifrâş ettiğini beyan etmektedir. Âdile isimli cariyeye ise Kara Mehmed'in anlattığı gibi emân verilmeden önce çıkan muharebede kendisinin esir alındığını ve cariyeye olarak satıldığını söyleyerek annesinin iddiasını yalanlamaktadır. Mahkeme söz konusu ifadelerden sonra Despino isimli kadının talebini reddetmiş ve akabinde yüz elli kuruş mehr-i müeccel ile tenzihen Kara Mehmed'in Âdile isimli cariyesini nikâhladığını kayıt altına almıştır. Söz konusu mahkeme kaydı şu şekildedir:

"Ma'rûz

Sâdır olan fermân-ı âlilerine imtisâlen işbu arzuhâl ve derkenâra ba'de'n-nazar Sakız Ceziyesi'nde vâkı' Mastaki kurâlarından Sulupotami? karyesi mütemekkinelerinden sâhibe-i arzuhâl mu'arrefetü's-şahs Despino bt. Yani nâm nasrâniye meclis-i şer'-i münîrde İstanbul'da Mercân kurbünde Çukur Hân'da Sahtiyâncı Kara Mehmed b. Ahmed nâm kimesne muvâcehesinde mezbûrun rıkka münkâde câriye-i müslime-i memlûke-i mevtû'ası Âdile hâzıra olduğu hâlde Sakız ceziyesinde tuğyân ve gasbân eden re'âyânın şer'-i şerîf muktezâsınca kahr ve tedmîrleri husûsuna emr u fermân-ı hazret-i imâmü'l-mü'minin sudûr etmiş ise de muahharan re'y ve emân verilen Mastaki karyesi re'âyâlarının verilen fetvâ-yı şerîfe mücebince seby ve istirkâk olunmamaları bâbında dahi emr-i cihân-mutâ'-ı pâdişâh-ı rûy-i zemîn medallâhu zılâle ma'deletihi alâ-mefâriki'l-müslimîn sâdır olmuş olmağla ol-vechile kızım hâzıra-i mezbûre istirkâkı meşrû' olmayan benât-ı ra'ıyyetden iken askerî tâfîse muahharan pâdişâh-ı İslâm hazretleri izninsiz Mastaki karyelerini urdukları hinde kızım mezbûreyi esîr nâmıyla ahz edip el-yevm mezbûr Kara Mehmed'in yedinde bulmamla alıverilmek matlûbumdur dedikde mezbûr Kara Mehmed dahi cevabında mezbûre Âdile Sakız ceziyesinde re'y ve emân verilmedin ahz olunan üserâdan olarak memûrlar taraflarından verilip Bahr-i Sefîd Boğazı'nda bakılan pençik mücebince gâib anı'l-meclis Arab Hacıoğlu nâm esircinin rıkka münkâde câriye-i memlûkesi iken iki bin beş yüz gurus semen-i medfû'a iştirâ eylediğimden sonra bi'r-rızâ İslâm'ı kabûl ve talebiyle ismi Âdile tesmiye olunup istifrâş dahi etmişdim deyip mezbûre Âdile dahi kendinin re'y ve emân verilmedin evvel vukû' bulan muharebede ahz olunduğu ve rıkka inkiyâdını ikrâr ve i'tirâf etmeğin bu sûretde ber-muktezâ-yı şerf'at-i garrâ nasrâniye-i mersûmenin mutâlebesine hâzıra-i mezbûrenin İslâm'ı ve rıkka inkiyâdı mâni' olmağla ve da'vâyı mezkûresi iltifâta şâyân olmadığından mâ'adâ mezbûre Âdile nefsinin yüz elli gurus mehr-i müeccel tesmiyesiyle tenzihen merkûm Kara Mehmed'e huzûr-ı şer' de tezvîc ve tenkîh ol-dahi tezevvüc ve tenakkuh eylediği İstanbul Mahkemesi'nden huzûr. Fî 24 Z sene [12]41"⁴¹

⁴⁰ İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 489 Numaralı Sicil (1293-1294/1877-1878), İstanbul Müftülüğü Şer'iyeye Sicilleri Arşivi, 119.

⁴¹ İstanbul Kadı Sicilleri 89 İstanbul Mahkemesi 147 Numaralı Sicil (1241-1242/1826), proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 137-138.

Bir başka mahkeme kaydında ise Abaza asıllı Fâtıma ismindeki bir cariyenin Mahmud Bey tarafından nikâh edilmek üzere satın alındığı zikredilmektedir. Mahmud Bey'in söz konusu cariyeyi satmak istemesi sebebiyle konu mahkemeye taşınmıştır. Bu durum ise ümmüvelede olduğu gibi nikâh-ı tenezzühînin de halk arasında satıma engel teşkil edebileceğine yönelik bir algıya sebep olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Nitekim Fâtıma isimli cariyenin mahkemeye başvurma nedeni, aralarında nikâh olmasına rağmen sahibi tarafından satılmak istenmesidir. İlgili mahkeme kaydı şu şekildedir:

“Abaza tâifesinden olup Mahmud Bey b. İbrahim nâm kimesnenin mülk-i müşterâsı olan Fâtıma nâm câriye tarafından husûs-ı âti'z-zikre şer'an vekâleti sâbite olan Kaytas Bey b. Abdullah mezbûr Mahmud Bey muvâcehesinde takrîr-i kelâm edip mezbûr Mahmud müvekkilem merkûme Fâtıma'yı vilâyet-i mezbûrede Emilsaho nâm beyden kendiye nikâh etmek için iştirâ edip nikâh dahi etmişdir hâlen câriye-i mezbûre[yi] bey' etmek ister imiş vâki' hâl mezbûr Mahmud Bey'e suâl olunmasın taleb ederin dedikde gıbbe's-suâl merkûm Mehmed Bey husûs-ı mezbûru inkâr ile cevâb vericek müdde'î-i merkûmdan kelâmına muvâfık beyine taleb olundukda udûl-i müslimînden el-Hâc Ahmed b. Abdullah ve Yusuf b. Abdullah nâm kimesne[ler] li ecli's-şehâde meclis-i şer'a hâzırân olup istişhâd olundukda edâ-i şehâdet-i şer'iyye edip fi'l-vâki' merkûm Mahmud Bey câriye-i mezbûreyi bizim huzûrumuzda mûmâ-ileyh beyden kendime nikâh etmek için iştirâ ettim deyû ikrâr edip biz bu husûsa şahidleriz şehâdet-i şer'iyye dahi ederiz dediklerinde gıbbe't-ta'dîl ve't-tezkiyye mâ vaka'a alâ vukû'ihî kayd olundu. Tahîren fi'l-yevmi'l-hâmis aşer min Şevvâli'l-mükerrerrem sene hamse ve elf.”⁴²

SONUÇ

Ganimet mallarının usulüne uygun bir şekilde paylaşılması ve köle tüccarları tarafından satılan cariyelerin ele geçiriliş biçimlerinin şeriata uygun olup olmaması hakkındaki tereddüt gibi sebeplerle cariyelerle istifrâşın caizliği konusu tartışılmaya başlanmıştır. Cariyenin aslen hür olma ya da daha önce başka biri tarafından azat edilme ihtimaline karşın haramlık şüphesinden kurtulmak amacıyla kişinin kendi cariyesini istifrâş etmek istediğinde ihtiyaten nikâh kıyması evlâ görülmüştür. Osmanlı döneminde bu nikâha, nikâh-ı tenezzühî denilmektedir.

Temelinde harama düşme şüphe ve endişesi bulunan ve bu bağlamda şüpheden kaçınmanın gereğine dair vârid olan hadislere dayanan ihtiyat düşüncesi, nikâh-ı tenezzühî uygulamasının sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tıpkı ihtiyat gerekçesiyle tavsiye edilen zuhr-i âhir namazının normal şartlarda cuma namazı ile bir arada olamayacağı gibi cariyelik (memlûkiyet) ile nikâh (mâlik olma) da bir arada olmaması gerekirken şüphe bulunan durumlarda haramdan kaçınmak adına gerekli görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında nikâh-ı tenezzühî uygulaması mezhep içi işleyişteki ve benzer hükümler arasındaki tutarlılığı göstermektedir.

Yukarıda yer verilen mahkeme kayıtlarında da görüldüğü üzere nikâh-ı tenezzühî, ihtiyaten kıyılan bir nikâh olsa da mehir tesmiyesiyle ve şahitler huzurunda gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla nikâh-ı tenezzühînin yapılış şekli bakımından normal bir nikâhtan herhangi bir farkı yoktur. Lakin ihtiyaten kıyılan bu nikâhın, cariyenin kölelik hususundaki hükümlerine herhangi bir etkisi olmamaktadır. Başka bir ifadeyle, nikâh kıyılmış olsa dahi cariyenin köleliği ve bu bağlamdaki hak ve yükümlülükleri aynı şekilde devam etmektedir ve kendisine nikâh kıyılmış olması, -eğer azat edildiğine dair herhangi bir ifade söz konusu değilse- onun hür olduğunu ya da azat edildiğini göstermez. Bununla birlikte kendisine nikâh-ı tenezzühî kıyılan bir cariyeye daha sonra azat edilse, azat eden mevlâsıyla evlilik hayatına devam edebilmeleri için tekrar nikâh kıymaları gerekmektedir. Dolayısıyla her ne kadar yapılış şekli bakımından nikâhtan bir farkı olmasa da nikâh-ı tenezzühî, normal nikâh akdinin hukukî sonuçlarını doğurmaz. Bu durum onun göstermelik bir nikâh olduğuna dair yorumlara sebep olabilir. Lakin arka planındaki teorik tartışma ve

⁴² *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (1005-1007/1596-1599)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, haz. Mehmet Akman, Fethi Gedikli (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 88.

cariyelerin mülkiyeti hakkındaki şüpheyi giderme hususunda gözetilen ihtiyat düşüncesi dikkate alındığında nikâh-ı tenezzühînin, cariyelerle ilgili sonradan meydana gelen bir problemi Hanefî mezhebi çerçevesinde çözüme kavuşturan mezhep içi bir fikhî faaliyetin sonucunda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda örnekleri verilen mahkeme kayıtları aynı zamanda Osmanlı hukukunda köle ve cariyelerin rahatlıkla mahkemeye başvurabildiklerini ve İslâm hukukunun kendilerine tanımış olduğu hakları savunabildiklerini göstermektedir. Normal şartlarda hür olması gereken bir kimsenin, köle ve cariye olarak satılması durumunda hür olduğunun şahitlerle ispat edilmesi halinde mahkeme tarafından verilen kararlar hürriyetine kavuştuğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan aslen hür olmayıp da gerçek dışı beyanlarla hürriyet iddiasında bulunup mahkemeye başvuran köle ve cariyelerle ilgili örnekler ise hürriyetine kavuşan köle/cariyelerden cesaret alınarak yapılan girişimlerdir. Bu durum bir kölenin mahkemeye kolaylıkla başvurabildiğine delalet etmektedir. Ayrıca Despino isimli kadının Padişah fermanına aykırı bir şekilde kızının esir alındığını iddia ettiği 1241/1826 tarihli İstanbul Mahkemesi'nde görülen davada mezkûr kızın cariye olarak kalmasına sebep olacak şekilde vermiş olduğu ifade son derece manidardır. Aslen Hristiyan olup çıkan isyan sırasında esir alınan bu kız, cariye olarak satıldıktan sonra kendi rızasıyla Müslüman olup Âdile ismini almış ve mahkemede annesinin iddiasını yalanlayarak cariye olduğunu ikrar etmiştir. Hürriyet iddiasında bulunmak yerine cariye olarak kalmanın tercih edildiği bu örnek kanaatimizce, Osmanlı hukuku ve toplumunda köle ve cariyelerin -günümüzdeki algının aksine- birçok açıdan hürlere yakın bir statüde insanca yaşama hakkına sahip olduklarını göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Abdullah Efendi, Şeyhülislam Yenişehirli. *Behcetü'l-Fetâvâ*. haz. Süleyman Kaya vd. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Akyıldız, Ali. *Saray Harem ve Mahrem*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Akyıldız, Ali. "Son Dönem Padişahlarının Nikah Meselesi". *Osmanlı İstanbulu V*. ed. Feridun M. Emecen vd. 693-712. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Apaydın, H. Yunus. "İhtiyat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/577-579. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ateş, Mustafa - Taş, Abdullah Erdem. "Sultan II. Abdülhamid'in Eşleri ve Nikâh Meselesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (Aralık 2020), 1263-1284.
- Aydın, Mehmet Âkif - Hamîdullah, Muhammed. "Köle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/237-246. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Mısrî. *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmî'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Dâmad Efendi, Abdurrahmân b. Muhammed b. Süleymân. *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Ebüssuûd Efendi, Muhammed b. Muhammed. *Fetâvâ-yı Ebüssuûd*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 003577.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2008.
- Ekinci, Ekrem Buğra. "Sultan Abdülhamid Dokuz Zevcesiyle Aynı Anda Nikâhlı Mıydı?" *Derin Tarih* 90 (Eylül 2019), 74-79.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Sultan Abdülhamid'in Son Zevcesi Behice Sultan'la Altı Ay*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Feyzullah Efendi, Şeyhülislâm Seyyid. *Fetâvâ-yı Feyziyye*. İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1266.
- Haddâd, Radiyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed el-Haddâd. *el-Cevheretü'n-neyyire 'alâ Muhtasari'l-Kudûrî*. 2 Cilt. el-Matbaatü'l-Hayriyye, 1322.
- Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefî ed-Dımaşkî. *ed-Dürrü'l-muhtâr fî şerhi Tenvîri'l-ebşâr (Reddül-muhtâr içinde)*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1992.

- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dimaşkî. *Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenviri'l-ebşâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1992.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *Tuhfetü'l-muhtâc fi şerhi'l-Minhâc (Şirvânî ve Abbâdî hâşiyeleriyle birlikte)*. 10 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1983.
- İbn Nuceym, Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhim b. Muhammed el-Mısırî. *en-Nehrü'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik*. thk. Ahmed İzzü İnâye ed-Dimaşkî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhim b. Muhammed el-Mısırî. *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik (Minhatü'l-hâlik ile birlikte)*. 8 Cilt. Dârü'l-Kütübî'l-İslâmî, 2. Basım, ts.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhim b. Muhammed el-Mısırî. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî. *Muhtasarü'l-Kudûrî*. thk. Kâmil Muhammed Muhammed Uveyzâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî. *el-Hidâye fi şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*. thk. Talâl Yûsuf. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. thk. Mahmud Ebû Dakîka. 4 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Halebî, 1937.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Okur, Kaşif Hamdi. "Fetva Mecmualarına Göre Tanzimat Öncesi Dönem Aile Yapısı Hakkında Bazı Tespitler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (Aralık 2020), 607-646.
- Öğüt, Salim. "Fetâvâ-yı Fezziyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/443. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Seydişehrî, İbnülemin Mahmud Esad. *Kitâb-ı Nikâh ve Talâk*. Dersaadet: Matbaa-i Hayriyye, 1326.
- Şehzâde Korkud. *İslâm'da Ganimet ve Cariyelik: Osmanlı Sistemine İçeriden Bir Eleştiri*. ed. Âsım Cüneyd Köksal. çev. Osman Güman. İstanbul: İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı Yayınları, 2013.
- Zâhidî, Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed ez-Zâhidî el-Gazmîni. *Kunyetü'l-Münye li-tetmîmi'l-gunye*, ts.
- Ceride-i İlmiyye Fetvaları*. haz. İsmail Cebeci. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 489 Numaralı Sicil (1293-1294/1877-1878)*. İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi.
- İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (1027/1618)*. proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, haz. Yılmaz Karaca vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadâreti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil (1002-1003/1594-1595)*. proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, haz. Rasim Erol-Hüseyn Kılıç. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (1005-1007/1596-1599)*. proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, haz. Mehmet Akman, Fethi Gedikli. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- İstanbul Kadı Sicilleri 74 Rumeli Sadâreti Mahkemesi 272 Numaralı Sicil (1171-1172/1758)*. proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri 89 İstanbul Mahkemesi 147 Numaralı Sicil (1241-1242/1826)*. proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.